

Research Article

Emamatpajouhi,
Thirteenth year, vol .2
Autumn & Winter 2023
DOI:10.22034/
jep.2026.549131.1686
jep.emamat.ir



The Role of Banu Zuhra b. Kilab in the Formation and Consolidation of Early Caliphal Succession*

Ebrahim Rezaei Kaliri¹

Abstract

After the Prophet's (P.B.U.H.) death, the first succession based on election rather than religious designation emerged, but faced serious opposition and required diverse Qurashi economic, political, military, and cultural support. Banu Zuhra b. Kilab, an influential Qurashi clan, played a notable role in its formation and consolidation. Using a descriptive-analytical approach and Sunni and Shi'i historical and hadith sources, this study examines the clan's political, military, economic, and cultural contribution to the early caliphates. Despite their small number, Banu Zuhra significantly influenced these developments. Under Abu Bakr, figures such as Abd al-Rahman b. Awf and Sa'd b. Abi Waqqas used their influence at the Saqifa to help consolidate his legitimacy. Under Umar, the clan reached the height of its power and became prominent in military command, conquests, and administration of the diwan and public treasury. Under Uthman, its privileged position in the six-member council and Abd al-Rahman's decisive role in Uthman's selection marked a turning point in its political influence, although members later joined his opponents. During Imam Ali's (A.S.) caliphate the clan divided, with some supporting and others opposing him. This comparison shows Banu Zuhra's central role in legitimization and early Islamic political change.

Keywords: Banu Zuhra b. Kilab; early caliphs; Quraysh; Abd al-Rahman b. Awf; Sa'd b. Abi Waqqas.

*. Date of receipt: September 26, 2025, Date of acceptance: December 6, 2025.

1. Advanced-level instructor at Qom Seminary and researcher in Islamic history. e.r181359@gmail.com

استكشاف دور «بني زهرة بن كلاب» في نشأة خلافة الخلفاء الأوائل وتثبيتها*

إبراهيم الرضائي الكليري^١

الملخص

بعد وفاة رسول الإسلام ﷺ تشكلت أول تجربة لتعيين الخليفة على أساس الاختيار لا النص الديني، لكنها واجهت معارضة وتحديات جدية واحتاج تثبيتها إلى دعائم قريش الاقتصادية والسياسية والعسكرية والثقافية. وكان بنو زهرة بن كلاب من البطون المؤثرة في نشأتها وترسيخها. تدرس هذه المقالة، بالمنهج الوصفي التحليلي وبالاعتماد على المصادر التاريخية والحديثية للفريقين، أبعاد دور القبيلة في تشكيل خلافة الخلفاء الأوائل وتثبيتها، وتوضح مكانتها السياسية والعسكرية والاقتصادية والثقافية. وتظهر النتائج أن بني زهرة، مع قلة عددهم، أدوا دوراً مؤثراً في تحولات الخلافات الأولى. ففي خلافة أبي بكر ساعد عبد الرحمن بن عوف وسعد بن أبي وقاص بنفوذهما في السقيفة على تثبيت شرعيته. وفي عهد عمر بلغ بنو زهرة ذروة القوة، وبرز دورهم في قيادة الجيش والفتوحات وإدارة الديوان وبيت المال. وفي عهد عثمان شكّلت مكانتهم في الشورى السداسية ودور عبد الرحمن الحاسم في اختياره منعطفاً في نفوذهم السياسي، ثم انضموا لاحقاً إلى معارضيه. وفي خلافة أمير المؤمنين عليه السلام انقسم موقفهم، فكان بعضهم مع أنصاره وبعضهم مع خصومه. وتبين المقارنة أن لبني زهرة دوراً محورياً في صناعة الشرعية والتحويلات السياسية في صدر الإسلام. الكلمات المفتاحية: بنو زهرة بن كلاب، الخلفاء الأوائل، قريش، عبد الرحمن بن عوف، سعد بن أبي وقاص.

*. تاريخ التسليم: ٢٠٢٥/٠٩/٢٦، تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١٢/٠٦.

١. أستاذ السطوح العليا في الحوزة العلمية بقم وباحث في التاريخ الإسلامي. e.r181359@gmail.com.

واکاوی نقش «بنوزهره بن کلاب» در شکل‌گیری و تثبیت جانشینی خلفای نخستین*

مقاله پژوهشی

دوفصلنامه علمی - پژوهشی
امامت پژوهی، سال سیزدهم
شماره دوم، شماره پیاپی ۳۴
پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صفحه ۳۴۱ - ۳۷۹

jep.emamat.ir

DOI:10.22034/jep.2026.549131.1686



copyright © the authors

ابراهیم رضائی کلیری^۱

چکیده

بعد از رحلت پیامبر اسلام ﷺ، نخستین تجربه تعیین جانشین بر پایه انتخاب و نه نص دینی شکل گرفت ولی با مخالفت‌ها و چالش‌های جدی روبه‌رو شد و برای استواری آن به پشتوانه‌های متنوع اقتصادی، سیاسی، نظامی و فرهنگی قریش نیاز داشت. در این میان، یکی از بطون اثرگذار قریش، «بنوزهره بن کلاب» بود که در روند شکل‌گیری و تثبیت، نقشی چشمگیر داشت. پژوهش پیش رو با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع تاریخی و حدیثی فریقین، به واکاوی ابعاد گوناگون نقش آفرینی این قبیله در فرایند شکل‌گیری و تثبیت خلافت خلفای نخستین می‌پردازد و تلاش دارد جایگاه سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی آنان را روشن سازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که بنوزهره با وجود شمار اندک، نقشی مؤثر در تحولات خلافت‌های نخستین برعهده داشت. در خلافت ابوبکر، شخصیت‌هایی چون عبدالرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص با نفوذ خود در سقیفه به تثبیت مشروعیت او کمک کردند. بنوزهره در دوره عمر، علاوه بر اینکه به اوج قدرت رسیدند، هم در فرماندهی سپاه و فتوحات و هم در اداره دیوان و بیت‌المال نقشی برجسته یافتند. در عصر عثمان، جایگاه ویژه آنان در شورای شش نفره و نقش تعیین‌کننده عبدالرحمن در انتخاب عثمان به خلافت، نقطه عطفی در نفوذ سیاسی بنوزهره بود؛ هرچند بعدها به مخالفان او پیوستند. در خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام، مواضع این قبیله دوگانه شد؛ بخشی در صف یاران و بخشی در

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۱۵.

۱. استاد سطوح عالی حوزه علمیه قم و پژوهشگر تاریخ اسلام. e.r181359@gmail.com

صف مخالفان حضرت قرار گرفتند. این مقایسه نشان می‌دهد بنوزهره نقشی محوری در مشروعیت‌سازی و تحولات سیاسی صدر اسلام داشتند.

کلیدواژه‌ها: بنوزهره بن کلاب، خلفای نخستین، قریش، عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص.

مقدمه

پس از رحلت پیامبر اسلام ﷺ، نخستین و جدی‌ترین چالش امت، موضوع جانشینی ایشان بود. دیدگاه شیعه بر این است که پیامبر اکرم ﷺ در مناسبت‌های گوناگون جانشین خود را معرفی نمودند، اما این معرفی و وصیت نادیده گرفته شد و جریان سقیفه مسیر دیگری برای خلافت رقم زد. استقرار این ساختار نوپدید، فرایندی ساده نبود؛ بلکه نیازمند بهره‌گیری از ابزارهای گوناگون در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی بود. بدین ترتیب، شکل‌گیری خلافت به مثابه‌الگوی تازه در رهبری امت، حاصل تلفیقی از تعاملات پیچیده قبیله‌ای و راهبردهای مشروعیت‌سازی در جامعه اسلامی اولیه بود.

«مرّه» دارای سه فرزند به نام‌های یقظه (بنومخزوم)، تیم (بنوتیم) و کلاب (بنوکلاب) بود که کلاب نیز دو فرزند به نام‌های قصی (بنوقصی) و زهره (بنوزهره) داشت. این بطن از نظر نسب در جد پنجم رسول خدا ﷺ یعنی کلاب به یکدیگر می‌رسند ولی نسل پیامبر اکرم ﷺ در قصی برادر زهره ادامه پیدا می‌کند. این بطن از قریش به بنوزهره بن کلاب مشهور است و به آنان «زهری» اطلاق می‌شود.

مسعودی در مروج الذهب^۱ ابن سلام در کتاب النسب^۲ ابن حزم در جمهرة أنساب العرب^۳ خلیفه بن خیاط در کتاب الطبقات^۴ و یعقوبی در تاریخ^۵ بنوزهره را به عنوان یکی از بطون بطاح قریش، یعنی شاخه‌هایی از قریش که در مجاورت

۱. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، ۲/۲۶۹.

۲. ابن سلام، قاسم بن سلام، کتاب النسب، ص ۲۱۸.

۳. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۴۶۴.

۴. خلیفه بن خیاط، کتاب الطبقات، ص ۶۳.

۵. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، ۱/۲۳۳-۲۳۸.

کعبه و در مرکز مکه سکونت داشته، معرفی کرده‌اند، درحالی‌که قریش ظواهر در بیابان‌های اطراف این شهر زندگی می‌کردند.^۱ بنابر نقل یعقوبی پیامبر اکرم ﷺ از بنوزهره و بنوقصی به عنوان دو بطن خالص قریش یاد کرده است.^۲

پژوهش حاضر، مبتنی بر منابع تاریخی و روایی فریقین و بر پایه استخراج فهرست افراد دو قبیله و بررسی زندگی و عملکرد آنها، با روش توصیفی-تحلیلی کوشش می‌کند پاسخی نظام‌مند برای این پرسش بیابد که بنوزهره بن کلاب در ساحت‌های اقتصادی، نظامی، سیاسی و فرهنگی چه نقشی در شکل‌گیری و تثبیت سازوکار جانشینی خلفای نخستین پس از رحلت پیامبر اسلام ﷺ ایفا کردند؟

پیشینه

با وجود پژوهش‌های فراوان درباره مسئله جانشینی نخستین در تاریخ اسلام، تاکنون اثری مستقل که به‌طور خاص جایگاه و نقش قبیله بنوزهره را بررسی کند، منتشر نشده است. نزدیک‌ترین تحقیقات موجود که بیشتر به کلیت قریش پرداخته‌اند عبارت‌اند از:

کتاب تاریخ قریش تألیف حسین مونس (مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۹۵ش) که تاریخ عرب و شکل‌گیری قریش را تا دوران دولت‌های اموی، عباسی و علوی بررسی کرده است. در این کتاب به وقایع دوران مکی و مدنی، نقش قصی، هاشم و عبدالمطلب و همچنین مواجهه قریش با اسلام پرداخته می‌شود، اما توجهی ویژه به بنوزهره ندارد.

کتاب بطون قریش اثر علی کورانی (قم، معروف، ۱۴۴۵ق) که بر ضدیت قریش با پیامبر اکرم ﷺ و امیرالمؤمنین علیه السلام و غصب جانشینی تأکید دارد. نویسنده در کنار ارائه شواهد تاریخی، به آیات و روایات ذم قریش پرداخته و در پایان نیز آثار غصب خلافت و دشمنی‌های بعدی مانند منصور دوانیقی و جریان وهابیت را بررسی کرده است.

کتاب قریش من القبيلة إلى الدولة المركزية نوشته خلیل عبدالکریم (بیروت، الانتشار العربی، ۱۹۹۷م) که با رویکرد جامعه‌شناختی به چگونگی گذار قریش از یک قبیله به دولت پرداخته و نقش پیامبر اکرم ﷺ را در این روند برجسته ساخته است.

۱. بلاذری، احمد بن یحیی، معجم البلدان، ۴۴۴/۱.

۲. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ الیعقوبی، ۲۳۷/۱.

کتاب صراع قریش مع النبی ﷺ اثر کورانی (قم، دارالمهدی، ۱۴۲۷ق) که در سه فصل، اقدامات قریش علیه پیامبر اکرم ﷺ و امیرالمؤمنین علی را از بعثت تا حجة الوداع گزارش می‌کند.

از مرور این آثار روشن می‌شود که در این کتب، قبایل قریش، از جمله بنو زهره، به طور تفکیک شده، بررسی نشده و نقش آنان در جاهلیت، صدر اسلام و دوره خلفای سه گانه مغفول مانده است.

۱. بنو زهره بن کلاب در دوران جاهلیت

بطن بنو زهره در تقسیم‌بندی قریش به خاطر تقسیم مناصب مکه، به هواداری از بنی عبد مناف پرداختند و در زمره «حلف المطیین» قرار گرفتند.^۱ آنان یکی از قبایل تشکیل دهنده «حلف الفضول» نیز بودند.^۲ بلاذری گزارشی نقل کرده که بیانگر ضعف موقعیت بنو زهره است؛ به گونه‌ای که در این دوره، بنی عبد شمس در صدد اخراج آنان از مکه برآمدند، اما حمایت بنی سهم مانع تحقق کامل این اقدام شد.^۳ علاوه بر این بنابر نقل ابن عساکر دمشقی شرافت و سیادت قریش در هنگام ظهور اسلام به ده نفر از ده بطن قریش منتهی شد ولی نامی از بطن بنو زهره ذکر نشده است.^۴

در این دوره ریاست بنو زهره را مخرمه بن نوفل بر عهده داشت و در جنگ‌های فجار نیز همو این بطن را رهبری می‌کرد.^۵ این قبیله نقشی پررنگ در مدیریت امور مکه ایفا می‌کرد و در جریان بازسازی کعبه نیز آنان در کنار دیگر قبایل حضور یافتند و مسئولیت ساخت بخش میان رکن حجر و رکن اسود را بر عهده گرفتند.^۶

۱. ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السيرة النبوية، ۱۳۳/۱-۱۳۱؛ با همین مضمون: ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الكبرى، ۷۷/۱؛ حلبی، علی بن ابراهیم، السيرة الحلبیة، ۲۲/۱؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵۵/۱؛ بغدادی، محمد بن حبیب، المعبر، ص ۱۶۵ و ۱۶۷.

۲. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، ۲۷۰/۲.

۳. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۲۷۰/۱۰.

۴. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۱۱۷/۲۴.

۵. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۸۸/۱۱؛ بغدادی، محمد بن حبیب، المعبر، ص ۱۷۰.

۶. جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، ۹۱/۷.

۷. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۹۹/۱؛ ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السيرة النبوية، ۱۲۵/۱.

گزارش‌ها حاکی از آن است که قبیله بنی‌سهم در میان قبایل قریش از وضعیت اقتصادی مطلوبی برخوردار بوده است. صدقات چند هزار درهمی، پانصد بار اسب و هزار و پانصد بار شتر عبدالرحمن بن عوف یکی از شواهد است.^۱ او با تکیه بر همین ثروت از حضرت زهرا علیها السلام خواستگاری کرد و مهریه سنگینی پیشنهاد داد و موجبات خشم رسول خدا صلی الله علیه و آله را فراهم نمود.^۲ او بعد از فتح مکه با زنی از انصار ازدواج کرد و مهریه او را سی هزار درهم قرار داد. از منظر ابن عبدالبر علت این ثروت هنگفت عبدالرحمن، تلاش او در تجارت بوده است.^۳

یکی دیگر از ثروتمندان این قبیله سعد بن ابی وقاص است که بنا به گفته ذهبی ترکۀ سعد هنگام مرگش ۲۵۰ هزار درهم بود.^۴

بررسی جایگاه فرهنگی قبایل قریش، به‌ویژه بنوزهره، نشان می‌دهد که این بطن علاوه بر نقش سیاسی و اجتماعی در تحولات صدر اسلام، در عرصه‌های علمی و فرهنگی نیز سهم چشمگیری داشته است. شخصیت‌هایی از این قبیله در زمینه‌هایی چون علم انساب، شناخت ایام العرب و کتابت جایگاه ویژه‌ای یافتند^۵ و به‌عنوان مرجع دانایی در میان قریش شناخته شدند. گزارش‌های مورخان همچون بلاذری، حضور افرادی چون مخرمه بن نوفل^۶ و مسور بن مخرمه^۷ را به عنوان «علمای قریش» ثبت کرده‌اند؛ همچنین اباقیس بن عبدمناف با فعالیت در عرصه آموزش و کتابت، نشان‌دهنده سهم بنوزهره در گسترش دانش و فرهنگ مکتوب بوده است.^۸

۱. طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، ۱/۱۲۹.

۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، ۳/۱۲۳.

۳. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۲/۸۴۴.

۴. ذهبی، محمد بن احمد، تذکره الحفاظ، ۱/۲۲۱.

۵. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۳/۱۳۸۰؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۲؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۴/۳۳۷؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابه، ۶/۴۱۶.

۶. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۸/۱۰؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۲.

۷. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۹/۱۰.

۸. بغدادی، محمد بن حبیب، المحبر، ص ۴۷۵.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از دو جهت با بنوزهره پیوند نسبی داشتند: نخست از جانب مادرشان جناب آمنه بنت وهب که از زنان برجسته و شریف این قبیله بود و دوم از طریق پیوند خونی میان زهره و قصی، جد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله. از این رو، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با بنوزهره هم نسبت عموزادگی داشتند و هم خویشاوندی خواهرزادگی^۱ و همین امر سبب افتخار بنوزهره بود که خود را «اخوان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله» می‌نامیدند.^۲ ازدواج جناب عبدالله با جناب آمنه نیز ناشی از جایگاه ممتاز وهب بن عبدمناف، سید بنوزهره، و نجابت و فضیلت زنان این خاندان دانسته شده است.^۳

این پیوندها پیامدهای سیاسی-اجتماعی داشت؛ برای نمونه، هنگامی که عمر بن خطاب پیش از اسلام آوردن قصد جان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را کرد، هشدار یکی از بنوزهره او را از عواقب اقدام علیه خویشاوندی دو قبیله برحذر داشت.^۴ همچنین، کناره‌گیری بنوزهره از نبرد بدر را می‌توان از همین پیوندها متأثر دانست. افزون بر این، روابط سببی با دیگر قبایل قریش نقش سیاسی بنوزهره را تقویت کرد. سعد بن ابی وقاص از طریق مادرش حِمنه، دختر ابوسفیان، با خاندان اموی پیوند یافت و همین ارتباط در جایگاه سیاسی او و حضورش در شورای شش نفره مؤثر بود.^۵ همچنین، ازدواج‌های عبدالرحمن بن عوف با دختران عتبه و شیبۀ بن ربیعۀ اموی،^۶ جایگاه او را در تصمیم‌گیری‌های حساس پس از عمر تقویت کرد و در نهایت بر انتخاب عثمان بن عفان به خلافت اثرگذار شد. ازدواج اسود بن عوف با ام‌نافع دختر عامر بن کریز اموی عامل عثمان در بصره و از مهمترین نقش‌آفرینان غائلۀ جمل نیز یکی دیگر از این نمونه‌هاست.^۷

۱. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، فتح الباری، ۳۸۹/۶؛ بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، ۱۵۵/۴.
۲. ابن قتیبۀ دینوری، عبدالله بن مسلم، المعارف، ص ۱۲۹.
۳. ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السیرة النبویة، ۱۰۱/۱؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۷/۱۰.
۴. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۲۸۹/۱۰.
۵. خلیفة بن خیاط، کتاب الطبقات، ص ۴۵؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۳.
۶. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۱۳۱؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۲/۱۰؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۲.
۷. زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۷۳.

بنابر پژوهش انجام شده آمار جمعیت بنوزهره در یکی از مهمترین کتب انساب یعنی کتاب نسب قریش نوشته زبیری ۴۱ نفر است که جایگاه دهم را میان بطون قریش دارد و بیانگر شمار اندک آنان است.^۱ این آمار با گزارش‌های مربوط به حضورشان در بدر متفاوت است؛ زیرا در این نبرد شمار نیروهای بنوزهره حدود سیصد^۲ و یا صد مرد^۳ ذکر شده است. این تفاوت، بیانگر ناهماهنگی منابع تاریخی درباره جمعیت واقعی این قبیله است.

تعداد	بطن	تعداد	بطن
۶۶	عبدالدار	۱۸۷	مخزوم
۶۳	اسد	۱۷۰	امیه
۴۱	زهره	۱۶۱	عامر
۳۹	تیم	۱۲۱	عدی
۳۵	مطلب	۱۰۷	حارث
۳۴	محارب	۸۴	جمع
۲۶	نوفل	۷۲	سهم

جدول ۱: شمار اسامی ذکر شده از قبایل قریش در کتاب نسب قریش (ساکنان مکه: ۱۲۸)

۲. بنوزهره بن کلاب در دوران نبوی ﷺ

در دوران نبوی، بنوزهره بن کلاب نقشی متنوع و گاه متناقض ایفا کردند؛ برخی از آنان از ابتدا به اسلام گرویدند و در مسیر نشر آن فعال بودند، درحالی‌که دیگران تا آخرین مراحل مقاومت و مقابله کردند. این رفتار دوگانه، می‌تواند در راستای تنش میان منافع قبیله‌ای، روابط خویشاوندی و فشارهای سیاسی قریش تحلیل شود.

۱. پیر مرادیان، مصطفی و عزتی، مهدی، «ساکنان مکه (تأملی بر چگونگی ساکنان مکه و میزان جمعیت قریش در آستانه ظهور اسلام)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۴/۱۲۸.

۲. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۱۴/۲.

۳. همان.

از مهم‌ترین حامیان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در میان بنو زهره می‌توان به سعد بن ابی وقاص^۱، مطلب بن ازهر بن عوف^۲، طلیب بن ازهر بن عوف^۳، خالده بنت اسود بن عبدیغوث^۴ و عتبه بن مسعود از حلفای این بطن^۵ اشاره کرد که به عنوان «قدیم الإسلام» شناخته می‌شدند. حضور این شخصیت‌ها در مراحل ابتدایی، اعم از حمایت سیاسی، نظامی و تبلیغی، تأثیر قابل توجهی بر تثبیت اسلام در مکه و مهاجرت مسلمانان به حبشه داشت. آنان به‌ویژه در زمینه آموزش، نوشتن مکاتبات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله،^۶ و نیز در جمع‌آوری صدقات و مدیریت مالی مسلمانان نقش کلیدی داشتند.^۷ با این حال، بخشی از بنو زهره نیز نقش فعالانه‌ای در مخالفت با پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله داشتند. طبق آیه كَمَا أُنْزِلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ^۸ و لید بن مغیره برای جلوگیری از نشر اسلام، گروهی ۱۷ نفره را ساماندهی کرده بود تا علیه رسول خدا صلی الله علیه و آله تبلیغ و مردم را از ملاقات با ایشان منع کند.^۹ بنابر نقل هشام بن کلبی دو نفر آنان یعنی امیه بن خلف، و اوس بن معیر^{۱۰} نیز از قبیله بنو زهره بودند.

اسود بن عبدیغوث از جمله افرادی بود که با استهزای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله،^{۱۱} شکنجه تازه

۱. ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۴۸/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۶۰۳/۴.

۲. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۱۲۵/۴؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۳۷۳/۴؛ ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السيرة النبوية، ۱۶۸/۱.

۳. ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۳۷۳/۴.

۴. بغدادی، محمد بن حبیب، المحبر، ص ۴۱۱.

۵. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۱۲۶/۴.

۶. هیشمی، علی بن ابی‌بکر، مجمع الزوائد، ۳۷۰/۹؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۳۳۵/۳؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۶۶/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۱۶/۳.

۷. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۲۶۴/۳۵.

۸. (ما بر آنها عذابی می‌فرستیم) همان‌گونه که بر تجزیه‌گران (آیات الهی) فرستادیم! حجر: ۹۰.

۹. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، ۱۳۰/۶.

۱۰. بغدادی، محمد بن حبیب، المحبر، ص ۱۶۰-۱۶۱.

۱۱. ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السيرة النبوية، ۲۷۸/۲ و ۲۶۶/۱؛ کلاعی، سلیمان بن موسی، الاكتفاء بما تضمنه من مغازی رسول الله صلی الله علیه و آله والثلاثة الخلفاء، ۲۴۱/۱؛ بغدادی، محمد بن حبیب، المحبر، ص ۱۶۰؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۱۲۳/۱؛ مقریزی، احمد بن علی، إمتاع الأسماع، ۴۲/۱.

مسلمانان^۱ و تکذیب قرآن^۲ در صدر مخالفت‌ها علیه دین جدید مشارکت داشت. این اقدامات در چارچوب سنت‌های جاهلی و مسئولیت قبیله‌ای برای حفظ اقتدار و جلوگیری از پیشروی اسلام قابل تحلیل است.^۳ یکی از مهمترین وقایع دوران مکی، هجرت مسلمانان به حبشه است. بنابر نقل ابن هشام پنج نفر^۴ و بنابر نقل بلاذری هشت نفر از قبیله بنو زهره به حبشه مهاجرت کرده‌اند.^۵ سه تن از میان این افراد از احلاف بنو زهره هستند.

آخرین اقدام قریشیان در دوران مکی توطئه قتل رسول خدا ﷺ در لیلۃ المبیت بود^۶ ولی از حضور هیچ کدام از شخصیت‌های بنو زهره در این توطئه گزارشی وجود ندارد. به نظر می‌رسد رابطه نسبی رسول خدا ﷺ با بنو زهره در این باره بدون تأثیر نبوده است. در عرصه نظامی، بنو زهره و حلفای آنها نقش مهمی در نبردهای مختلف ایفا کردند. نبرد بدر نشان داد که قبیله با وجود حضور در کنار مشرکان، به دلیل مشورت‌های راهبردی از درگیری مستقیم خودداری کرد. این تصمیم راهبردی، منعکس‌کننده حساسیت قبیله نسبت به پیامبر اکرم ﷺ و تعادل میان روابط خویشاوندی و منافع اقتصادی بود.^۷ در نبرد احد، بخشی از اعضای قبیله مانند عتبه بن ابی وقاص و عبدالله بن شهاب زهري در کنار مشرکان حاضر شدند و با اقدامات خشونت‌آمیز، از جمله آسیب به پیامبر اکرم ﷺ، مشارکت داشتند.^۸ ابن شهاب زهري در این نبرد به دنبال قتل رسول خدا ﷺ بود.^۹

۱. حلبی، علی بن ابراهیم، السیره الحلبیه، ۴۸۲/۱.

۲. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تواریخ الملوک والأمم، ۳۰۶/۴.

۳. ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السیره النبویه، ۲۰۹/۱.

۴. همان، ۲۱۴/۱.

۵. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۲۰۵/۱.

۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۲۱۶/۳؛ ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السیره النبویه، ۳۳۰/۲-۳۳۴.

۷. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، ۴۴/۱-۴۵.

۸. ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، الكامل فی التاریخ، ۱۵۴/۲؛ ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، الأغاني، ۱۲۸/۱۵؛ ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۱۲۵/۴؛ ابن قتیبہ دینوری، عبدالله بن مسلم، المعارف، ص ۴۷۲؛ ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم، ۱۶۶/۳.

۹. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۲۴۷/۱۴.

در مقابل، حامیان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از همان قبیله، مانند عبدالرحمن بن عوف، نقش تعیین‌کننده‌ای در دفاع از مسلمانان و حفظ انسجام لشکر اسلام ایفا کردند.^۱ بنوزهره در جنگ‌های مختلف از جمله غزوه «بنی قریظة»،^۲ «خزار»^۳ و «دومة الجندل»^۴ نیز حضور داشتند. برخی از افراد این قبیله قبل از فتح مکه اسلام آوردند^۵ و برخی مانند مخرمه بن نوفل، نافع بن عتبه،^۶ هاشم بن عتبه،^۷ عبدالله بن عوف برادر عبدالرحمن،^۸ حمن بن عوف بن عوف^۹ و اسود بن عوف^{۱۰} پس از فتح مکه اسلام را پذیرفتند. از افرادی مانند مخرمه بن نوفل بن وهیب بزرگ بنوزهره^{۱۱} نیز به عنوان «مؤلفة قلوبهم» یاد شده است. در جنگ حنین نیز مخرمه بن نوفل حضور داشت^{۱۲} و رسول خدا صلی الله علیه و آله به او ۵۰ شتر^{۱۳} عنایت کرد.

۱. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۴۴/۲.
۲. واقدی، محمد بن عمر، المغازی، ۴۹۸/۲.
۳. همان، ۱۱/۱.
۴. همان، ۵۶۰/۲؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۳۷۸/۱.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۲۲۸/۱؛ ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام، ۴۹۱/۳.
۶. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۱۴۹۰/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۳۲۲/۶؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۰/۵.
۷. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۴۰۴/۶.
۸. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۱۱/۱۰؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۲۴۰/۳؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۱۷۳/۴.
۹. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۱۳۱؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۱۱/۱۰؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۸۷/۱.
۱۰. ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۸۷/۱.
۱۱. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۱۲۹؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۴۹۰/۳؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۱۳۸۰/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۳۳۷/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۴۱/۶.
۱۲. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۱۳۸۰/۳.
۱۳. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۴۹۰/۳؛ ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۱۵۳/۲؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۳۳۷/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۴۱/۶.

حضور فعال عبدالرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص دو تن از بنو زهره در توطئه علیه رسول خدا ﷺ و جانشینی آن حضرت در غدیر^۱ تلاش برای ترور آن حضرت در تبوک^۲ و نوشتن صحیفه ملعونه^۳ آخرین نقش آفرینی این قبیله قبل از رحلت رسول خدا ﷺ است.

۳. نقش بنو زهره بن کلاب در خلافت ابوبکر (۱۳۰ ق)

خلافت ابوبکر یکی از مقاطع تعیین کننده در تاریخ اسلام به شمار می آید؛ مقطعی که با مقاومت انصار و بنی هاشم مواجه شد و برای تثبیت آن، بهره گیری از راهبردهای سیاسی، نظامی و فرهنگی ضرورت داشت. در این میان، قبیله بنو زهره بن کلاب نقشی چشمگیری در تحکیم ساختار جدید ایفا نمود و شواهد تاریخی گویای مشارکت فعال آنان در این روند است. هرچند گزارش های منابع عمدتاً پیرامون شخصیت عبدالرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص متمرکز است، اما این تمرکز ناشی از موقعیت رهبری و برجستگی جایگاه این دو تن بوده و به معنای انحصار نقش آفرینی در آن دو نیست. در واقع، سایر افراد این بطن نیز در قالب نیروهای میدانی و همراهان سیاسی در رخداد های این دوران حضور داشتند.

۳-۱. سقیفه و شکل گیری الجوی جانشینی انتخابی

بررسی منابع تاریخی و روایی نشان می دهد که قبیله بنو زهره، با وجود شمار نسبتاً محدودشان در میان بطون قریش، در جریان سقیفه و تحولات آغازین خلافت ابوبکر نقشی چشمگیری ایفا کردند. برخی منابع شیعی حضور و کنش عبدالرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص در ماجرای سقیفه را تحقق طرحی از پیش طراحی شده به نام «صحیفه ملعونه» دانسته اند.^۴ در روایتی منسوب به امام صادق (ع)، نزول آیه ۷

۱. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، ۳۰/۱ و نزدیک به این مضمون نگاه کنید به کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۵۶۶/۴.

۲. صدوق، محمد بن علی، الخصال، ص ۵۱۳.

۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۱۷۹/۸-۱۸۰.

۴. هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم، ص ۱۵۴ و ۱۶۱ و ۲۰۳ و ۲۶۹ و ۳۴۵.

سوره مجادله^۱ نیز به همین واقعه ارتباط داده شده است.^۲ پس از رحلت پیامبر ﷺ، این مخالفت‌ها صورتی آشکارتر یافت و بررسی گزارش‌های مربوط به سقیفه نشان می‌دهد که شماری از افراد بنو زهره در این رویداد نقشی محوری ایفا کرده‌اند.

بر اساس گزارش ابن قتیبه دینوری، بنو زهره به دلیل برخورداری از دو شخصیت مرجع یعنی عبدالرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص، در آغاز سقیفه به عنوان یک قطب مستقل در آرایش سیاسی قریش ظاهر شدند. این قبیله ابتدا با تکیه بر موقعیت آن دو، نوعی ادعا و انتظار برای نقش آفرینی داشت، اما در نهایت با مداخله و هدایت عمر بن خطاب، به جمع حامیان ابوبکر پیوست و بیعت کرد. این روند بیانگر تشنت اولیه و همگرایی تدریجی قبایل بود.^۳

عبدالرحمن بن عوف، که از پیش از اسلام دوستی دیرینه‌ای با ابوبکر داشت، در لحظات بحرانی پس از رحلت پیامبر ﷺ در کنار او ایستاد و به عنوان یکی از ارکان سقیفه، تلاش کرد جریان انتخابی جانشینی ابوبکر را تثبیت کند.^۴ همو در لحظات پایانی عمر ابوبکر نیز در کنار او حضور داشت و خلیفه اول در برابرش اعتراف کرد که یکی از کارهایی که از آن پشیمان است، حمله به خانه فاطمه زهرا (علیها السلام) بود؛ اعترافی که در منابع مختلف انعکاس یافته است.^۵

۱. «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَى مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرُ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»؛ آیا ندانسته‌ای که خدا آنچه را در آسمان‌ها و آنچه را در زمین است، می‌داند؟ هیچ گفت‌وگوی محرمانه‌ای میان سه نفر نیست مگر اینکه او چهارمی آنان است، و نه میان پنج نفر مگر اینکه او ششمی آنان است، و نه کمتر از آن و نه بیشتر مگر اینکه هر کجا باشند او با آنان است، سپس روز قیامت آنان را به اعمالی که انجام داده‌اند آگاه می‌کند؛ زیرا خدا به همه چیز داناست. (مجادله: ۷).

۲. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۱۷۹/۸.

۳. ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم، الإمامة والسياسة، ۲۴/۱.

۴. «وهو أحد الأركان يوم السقيفة في بيعة أبي بكر وكان من أخصائه في الجاهلية»: (مامقانی، عبدالله، تنقيح المقال في علم الرجال، ۱۴۶/۲-۱۴۷).

۵. جوهری، احمد بن عبدالعزيز، السقيفة وفدك، ص ۷۲؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۶۶/۳؛ بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری،

بنابر نقل ابن ابی‌الحدید پس از اینکه تعدادی از انصار و مهاجرین از بیعت با ابوبکر پشیمان شدند و یکدیگر را مورد عتاب و سرزنش قرار دادند، عبدالرحمن بن عوف فوری در این کار مداخله کرده و خطاب به انصار گفت: «شما انصار هرچند دارای سابقه و فضیلت هستید و پیامبر ﷺ را یاری نموده‌اید، اما افرادی همچون ابوبکر، عمر، علی و ابوعبیده در میان شما وجود ندارد.» و این‌گونه اعتراض آنان را در نطفه خفه کرد.^۱

سعد بن ابی‌وقاص نیز در بسیاری از این وقایع با عبدالرحمن همگام بود. آن دو در شهادت به حدیث «نحن معاشر الأنبياء لانورث ما تركنا صدقة» مشارکت داشتند و با این اقدام، زمینه غصب فدک را فراهم کردند.^۲ همچنین آن دو در کنار دیگر بزرگان قریش با تهدید و ارباب مخالفان، نقش مهمی در تثبیت خلافت ابوبکر ایفا کردند. آن دو همراه با عمر، طلحه، زبیر و دیگران با نیروی مسلح ابوبکر را که به خاطر احتجاج دوازده نفر از اصحاب امیرالمؤمنین (ع) به فضایل و مناقب ایشان، چندین روز خودش را در منزل حبس کرده بود، به مسجد بردند و با زور شمشیر مردم را وادار به بیعت نمودند. تهدید به قتل سبب شد مخالفان خاموش شوند و مشروعیت خلافت ابوبکر از مسیر اجبار و ترس تثبیت گردد.^۳ این گزارش نشان می‌دهد که اعتراض اصحاب وفادار امیرالمؤمنین (ع) با یادآوری فضایل او، مشروعیت خلافت ابوبکر را تضعیف نمودند و از همین رو بزرگان قریش بلافاصله ورود کرده و با تهدید این شکاف را پر کردند. منابع متعددی، از جوهری و بیهقی گرفته تا ابن‌کثیر و ذهبی، به نقش عبدالرحمن بن عوف در همراهی مهاجمان به خانه حضرت زهرا (ع) و امیرالمؤمنین (ع) اشاره کرده‌اند.^۴

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱۹/۶.
عمر، البداية والنهاية، ۱۷۰/۵.

۲. ابن‌بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۸۰/۱۰؛ شیبانی، احمد بن حنبل، المسند، ۱۹۱/۱؛ ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۳۰۹/۵؛ همو، السيرة النبوية، ۵۷۲/۴.
۳. صدوق، محمد بن علی، خصال، ص ۴۶۵؛ مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (ع)، ۲۱۳/۲۸.

۴. جوهری، احمد بن عبدالعزیز، السقيفة وفدك، ص ۷۲؛ حاکم نیشابوری، محمد بن

این دو نفر از جمله کسانی هستند که در زمان حیات رسول خدا ﷺ به جانشینی امیرالمؤمنین علیه السلام اقرار کرده و به آن حضرت به عنوان «أمیر المؤمنین» سلام کرده بودند، ولی بعد از رحلت رسول خدا ﷺ بیعت خود را شکسته و علیه آن حضرت با دیگران همکاری کردند.^۱

به طور کلی، نقش بنو زهره در سقیفه را می توان در سه سطح تحلیل کرد: نخست، در سطح فردی، که شخصیت هایی چون عبدالرحمن و سعد عملاً ستون های مشروعیت بخش به بیعت ابوبکر بودند؛ دوم، در سطح قبیله ای، که اجتماع زُهریان حول این دو رهبر، نوعی همبستگی سیاسی در حمایت از خلافت ایجاد کرد؛ و سوم، در سطح الگویی، زیرا همراهی آنان با ابوبکر بخشی از روند تثبیت «الگوی انتخابی» خلافت بود که بعدها نیز در شوراها و بیعت ها تکرار شد.

۲-۳. جنگ های رده

در آغاز خلافت ابوبکر، حکومت او با نافرمانی گسترده قبایل روبه رو شد. این قبایل نه تنها جانشینی ابوبکر را نپذیرفتند، بلکه با امتناع از پرداخت زکات، ضربه ای سخت به بنیان اقتصادی خلافت نوظهور وی وارد ساختند. چنین شرایطی، موجودیت سیاسی و مالی، این قدرت تازه را به شدت متزلزل کرد. در واکنش به این وقایع، قریشیانی که نقشی محوری در به قدرت رسیدن ابوبکر داشتند، به مقابله برخاستند و در نبردهایی که بعدها به «جنگ های رده» شهرت یافت، حضوری تعیین کننده داشتند. گزارشی درباره حضور شخصیت های بنو زهره در رده یافت نشد ولی باتوجه به شکل گیری پیمان حلف در میان قبایل به دلیل حفظ منافع یکدیگر و حامی یکدیگر بودن،^۲ حضور احلاف بنو زهره نیز در رده و فتوحات مهم است و باید

عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۶۶/۳؛ بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری، ۲۱۷/۷ و ۱۵۲/۸؛ ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام، ۱۲/۳؛ ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۱۷۰/۵.

۱. هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم، ص ۲۶۸ و ۲۴۱.
۲. جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، ۳۷۲/۴.

مورد توجه قرار گیرد. باتوجه به این نکته حلفای این قبیله مانند عبدالله بن مسعود،^۱ حبیب بن اسید بن جاریه،^۲ یعلی بن حارثه ثقفی،^۳ و حی بن حارثه ثقفی^۴ در این نبردها حضور داشته و در یمامه کشته شدند.

۳.۳- فتوحات

یکی از مهمترین وقایع دوران ابوبکر آغاز فتوحات، همزمان با پایان یافتن جنگ‌های رده بود. چنین تحرکات نظامی نه تنها برای مقابله با تهدیدهای سیاسی و اقتصادی و تثبیت پایه‌های حکومت نوپا اهمیت داشت، بلکه ابزاری برای مهار آشوب‌های داخلی مدینه و هدایت نیروهای معترض در قالب «جهاد فی سبیل الله» بود. غنائم حاصل از این فتوحات پشتوانه اقتصادی تازه‌ای برای خلافت فراهم می‌ساخت. گزارشی درباره حضور شخصیت‌های بنو زهره در فتوحات یافت نشد. این عدم حضور شاید بدین علت بود که خلیفه اول و دوم مانع از خروج صحابه از مدینه بودند^۵ ولی در مقابل، حلفای این قبیله مانند شرحبیل بن حسنه از جمله فرماندهانی بود که ابوبکر برای فتح شام برای او پرچم بست.^۶

jep.emamat.ir

۳.۴- مشارکت در اداره حکومت

برای تثبیت خلافت ابوبکر، قریشیان با تسلط بر مناصب کلیدی چون ولایت، فرماندهی و مسئولیت‌های اجرایی، ساختار حکومت را در اختیار گرفته و بدین وسیله هم مشروعیت خلافت را استوار ساختند و هم جریان‌های مخالف را مهار کردند. عبدالله بن ارقم بن عبدیغوث در این دوران کاتب ابوبکر بوده است؛ همچنان که در

۱. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ۱۱۳/۱؛ ابن اثیر جزیری، علی بن ابی‌الکرم، الکامل فی التاریخ، ۳۳۴/۲؛ نویری، احمد بن عبدالوهاب، نه‌ایة الأرب فی فنون الأدب، ۱۰۵/۱۹.

۲. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۳۲۱/۱.

۳. همان، ۱۵۸۷/۴.

۴. همان، ۳۸۳/۱.

۵. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۴۰۳/۱۸.

۶. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۱۲۶/۴.

دوران رسول خدا ﷺ کاتب آن حضرت بود^۱ و در نوشتن نامه به ملوک و پادشاهان و هم نوشتن مکاتبات مربوط به عقود و معاملات در میان مردم آن حضرت را یاری می‌داد.^۲ او همچنین ولایت بر بیت المال مسلمین را در این دوره برعهده داشت.^۳

۴. نقش بنو زهره بن کلاب در خلافت عمر بن خطاب (۲۳.۱۳ ق)

در این دوران به بررسی نقش آفرینی بنو زهره نسبت به وقایعی مانند خلافت و جانشینی عمر بن خطاب، حضور در فتوحات و فرماندهی لشکر اسلام و شهرها خواهیم پرداخت تا نقش آنان در این زمینه‌ها روشن گردد.

۴-۱. فتوحات

بررسی گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که قبیله بنو زهره از فعال‌ترین و اثرگذارترین قبایل قریش در فتوحات اسلامی دوران خلیفه دوم بود و حضور آنان نه تنها در سطح رزمندگان عادی بلکه به ویژه در جایگاه فرماندهی اهمیت فراوان داشت. بنابر نقل واقدی، مرقال بن هاشم بن عتبّه در فتح روم با حمله‌ای که در صفوف بنو زهره سامان داد، بر میمنه لشکر روم تاخت. چنین گزارشی نشان می‌دهد که حضور بنو زهره تنها به چهره‌های مشهور محدود نبودند.^۴

سعد بن ابی وقاص، بزرگ‌ترین چهره بنو زهره، فرماندهی سپاه اسلام در قادسیه، جلواء و مدائن را برعهده داشت و نقش او در شکل‌گیری و اداره کوفه به عنوان پایگاه نظامی و سیاسی مسلمانان انکارناپذیر است.^۵ حضور سعد در جاییه در

۱. هیشمی، علی بن ابی‌بکر، مجمع الزوائد، ۳۷۰/۹؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۳۳۵/۳؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۶۶/۳؛ ابن اثیر جزیری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۱۶/۳.

۲. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۶۶/۳؛ ابن اثیر جزیری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۱۶/۳.

۳. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۳۳۶۶/۴؛ زرکلی، خیرالدین، الأعلام، ۷۷۴.

۴. واقدی، محمد بن عمر، فتوح الشام، ۱۵۱.

۵. دینوری، احمد بن داود، الأخبار الطوال، ص ۱۱۹؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۳.

کنار عمر بن خطاب نیز نشان می‌دهد که او در عرصه فرماندهی نه تنها نظامی بلکه سیاسی نیز جایگاهی کلیدی داشت.^۱ افزون بر او، خالد بن عرفطه، از حلفای بنو زهره، یکی از فرماندهان سپاه قادسیه، زیر نظر سعد بود که نقش مکملی در اداره بخشی از لشکر ایفا کرد.^۲ عبدالرحمن بن مسور زهری نیز در فتوحات شام در کنار سعد بن ابی وقاص حضور داشته است.^۳

عبدالرحمن بن عوف نیز از چهره‌های شاخص بنو زهره بود که فرماندهی میمنه سپاه اسلام را در یکی از مراحل جنگ شام و سپس فرماندهی میسره را در مرحله‌ای دیگر برعهده گرفت. او همچنین در مذاکرات سیاسی و تدوین صلح نامه بیت المقدس نقش ایفا کرد.^۴ عبدالله بن مسعود، از حلفای بنو زهره نیز، وظیفه فرماندهی بر حفاظت غنایم در یرموک را داشت^۵ و در فتح حمص نیز نقشی کلیدی برعهده گرفت.^۶ افزون بر این، چهارتن از فرزندان عبدالرحمن بن عوف نیز در فتوحات این دوره حضور داشتند.^۷

از دیگر شخصیت‌های برجسته این قبیله، مسور بن مخرمه است که در نبرد قادسیه حضور داشت و غنیمتی گران بها یافت.^۸ هاشم بن عتبه زهری نیز در فتوحات جایگاهی بسیار ویژه داشت؛ او در نبرد یرموک یک چشم خود را از دست داد، اما پس از آن توسط عمر بن خطاب به فرماندهی پیاده نظام در قادسیه گمارده شد.^۹

۱. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۲۸۳/۲۰.

۲. ابن ماکولا، علی بن هبة الله، إكمال الکمال، ۷۷/۱.

۳. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۴۳۳/۳۵.

۴. همان، ۲۳۵/۳۵.

۵. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۵۹۴/۲.

۶. همان، ۹۸/۳.

۷. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۱۳۱؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۳/۱۰ و ۴۳؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۷.

۸. ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام، ۲۴۶/۵؛ همو، سیر أعلام النبلاء، ۳۳۲/۳؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۱۷۰/۵۸؛ ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۲۷۰/۸.

۹. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۱۴۸/۲.

رشادت و تدبیر او در این نبرد به پیروزی مسلمانان انجامید و سپس در جلولا به عنوان فرمانده اصلی عملیات، بدون حضور سعد بن ابی وقاص، پیروزی بزرگی را رقم زد. این فتح، که به «فتح الفتوح» شهرت یافت، جایگاه فرماندهی بنو زهره را در تاریخ فتوحات تثبیت کرد.^۱

در مجموع، گزارش‌ها نشان می‌دهد که بنو زهره نه تنها در صفوف جنگجویان بلکه در رده‌های فرماندهی میانی و عالی، نقشی بسیار پررنگ داشتند؛ نقشی که سهم آنان را در تثبیت قدرت خلافت و گسترش قلمرو اسلام برجسته‌تر می‌سازد.

۲-۴. مشارکت در اداره حکومت و ولایت شهرها

بررسی شواهد تاریخی نشان می‌دهد که عمر بن خطاب به طور گسترده از ظرفیت‌های قبیله بنو زهره در اداره حکومت بهره گرفت و آنان را در جایگاه‌های حساس سیاسی و اداری منصوب کرد. عبدالله بن ارقم بن عبدیغوث از برجسته‌ترین چهره‌ها بود که به عنوان کاتب رسمی عمر،^۲ مسئول نگارش مکاتبات دیوانی و سیاسی و نیز در مدیریت بیت المال فعالیت داشت.^۳

عبدالرحمن بن عوف نیز از برجسته‌ترین همکاران سیاسی و اجرایی عمر محسوب می‌شد. او از آغاز خلافت عمر مسئولیت‌های مهمی همچون نظارت بر امور حج را عهده‌دار بود و در مناسک سال‌های مختلف، از جمله آخرین حج عمر، نقشی محوری ایفا کرد^۴ و همو به دستور خلیفه دوم در کنار عثمان در همراهی همسران

۱. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۱۵۴۷/۴؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۱۱/۱۰؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۳؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابه، ۴۰۴/۶.

۲. هیشمی، علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد، ۳۷۰/۹؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۳۳۵/۳؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۶۶/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۱۱/۳.

۳. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۱۲۹؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۸/۱۰؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۳۳۵/۳؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۶۶/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۱۶/۳.

۴. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۳۹-۳۰/۱۰.

پیامبر اکرم ﷺ به مکه ایفای نقش داشت.^۱ عهده‌دار شدن اقامه نماز جماعت پس از مجروح شدن عمر، نشانه‌ای روشن از جایگاه او در ساختار اجرایی و دینی حکومت است.^۲ همچنین گزارش‌هایی از شهادت او علیه هرمزان و جفینه وجود دارد که پیامد سیاسی مهمی در پی داشت و به قتل آنان انجامید.^۳

سعد بن ابی وقاص نیز به عنوان یکی از اصلی‌ترین فرماندهان بنو زهره، به ولایت کوفه منصوب شد و مدتی امارت مدائن را عهده‌دار بود.^۴ افزون بر این، مخرمه بن نوفل در تنظیم علائم حرم^۵ و مشارکت در تدوین دیوان‌ها^۶ نقشی بنیادین ایفا کرد. او علاوه بر همراهی و حمایت از عمر، در جریان شوری نیز همواره در کنار دایی خود عبدالرحمن بن عوف حاضر بود و بدین وسیله در تصمیم‌گیری‌های مهم سیاسی مشارکت داشت.^۷ جایگاه او نزد عمر به گونه‌ای بود که خلیفه هدایای ویژه‌ای برایش در نظر می‌گرفت و حتی لباس‌های نفیس را به او اختصاص می‌داد که این امر بیانگر جایگاه ممتاز او در حلقه نزدیکان خلیفه است.^۸

۱. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۳۹-۳۰/۱۰.
۲. ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد، المصنف فی الأحادیث والآثار، ۵۸۱/۸.
۳. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۳۵۰/۳؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۲۷/۱۰.
۴. خلیفه بن خیاط، کتاب الطبقات، ص ۴۵؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۲۹۰/۲۰.
۵. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۱۳۸۰/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۳۳۷/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابه، ۴۱۶.
۶. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۲۹۵/۳.
۷. زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قویش، ص ۲۶۳؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۱۶۱/۵۸؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۱۳۹۹/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۳۶۶/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابه، ۹۵/۶.
۸. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۱۶۵/۵۸؛ ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم، ۳۳/۶؛ ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، ۳۹۱/۳؛ زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قویش، ص ۲۶۳.

از سوی دیگر، عامر بن مالک (ابی وقاص) مأموریت‌های سیاسی حساسی بر عهده گرفت؛ از جمله انتقال دستور عمر به شام مبنی بر عزل خالد بن ولید و نصب ابوعبیده جراح. مجموع این شواهد بیانگر آن است که بنو زهره نه تنها در میدان نبرد، بلکه در عرصه اجرایی و تصمیم‌گیری‌های کلان سیاسی نیز نقشی فعال و اثرگذاری را ایفا کرده‌اند.^۱ حتی حلفای بنو زهره نیز بخشی از ساختار اداری و دینی خلافت را سامان دادند. عمار بن یاسر امامت جماعت کوفیان را برعهده داشت^۲ و عبدالله بن مسعود نیز قاضی، مشاور، مسئول بیت المال، معلم^۳ و والی کوفه^۴ بود.

۵. نقش بنو زهره بن کلاب در خلافت عثمان بن عفان (۳۵.۲۳ ق)

۵-۱. انتخاب عثمان بن عفان

در روزهای پایانی حیات عمر بن خطاب، مسئله تعیین جانشین به صورت سازمان یافته و دقیق در دستور کار قرار گرفت. خلیفه دوم، با اشاره به تجربه بیعت‌های پیشین و خطر تصمیم‌گیری یک جانبه،^۵ شورای شش نفره شامل امیرالمؤمنین علیه السلام، عثمان بن عفان، طلحه، زبیر، سعد بن ابی وقاص و عبدالرحمن بن عوف تشکیل داد.^۶ امیرالمؤمنین علیه السلام از قرار گرفتن خود در کنار اعضای شورا و همسنگ شدن با دیگران تعجب می‌کرد و آن را ناعادلانه می‌دانست، چرا که به باور او جایگاه و حق او بر خلافت بالاتر از سایر اعضا بود.^۷ این شوری با هدف انتخاب جانشین خلافت به روش مشورت جمعی شکل گرفت

۱. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۹۷/۲۶؛ ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، ۳۱۶/۱؛ بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ۱۶۱/۱؛ ذهبی، محمد بن احمد، العبر فی خبر من غبر، ص ۱۸.

۲. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ۳۳۰/۲؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، ۹۷/۲۶؛ ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، ۳۱۶/۱.

۳. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۲۲۳/۳.

۴. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، ۱۵۱/۲.

۵. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۱۱۹/۶.

۶. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۲۹۳/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، الكامل فی التاریخ، ۶۶/۳.

۷. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱۸۴/۱.

و دو هیئت ناظر شامل بزرگان مدینه^۱ و گروه نظامی تحت فرمان ابوطلحه انصاری^۲ بر صحت و سلامت روند نظارت داشتند. در این شورا، عمر جایگاه ویژه‌ای برای عبدالرحمن بن عوف قائل شد، چرا که او داماد عثمان و ام‌کلثوم خواهر رضاعی او^۳ و از اعضای برجسته قبیله بنو زهره بود و قرار شد در صورت تساوی آراء، نظر او برتر باشد.^۴ دو تن از اعضای شورا از بنو زهره انتخاب شدند که نشان دهنده جایگاه برجسته این قبیله در تصمیم‌گیری‌های کلیدی سیاسی بود.

عبدالرحمن بن عوف به خاطر جایگاه خویشاوندی و نفوذ سیاسی خود، نقش محوری در پیشبرد انتخاب عثمان ایفا کرد. او با رایزنی و گفت‌وگو با اعضای شورا، به‌ویژه سعد بن ابی‌وقاص، زمینه بیعت با عثمان را فراهم آورد^۵ و شروطی برای بیعت امیرالمؤمنین (علیه السلام) مطرح کرد که مورد قبول آن حضرت قرار نگرفت. سعد بن ابی‌وقاص نیز با حمایت از عبدالرحمن، نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت نظر اکثریت شورا داشت. عبدالله بن مسعود از حلفای بنو زهره و مسور بن مخرمه^۶ نیز به عنوان اعضای حامی بنو زهره، در فرایند مشورت و انتقال پیام به دیگر اعضای شورا فعال بودند و محل جلسه شورا احتمالاً خانه مسور بن مخرمه^۷ یا مکان‌هایی چون بیت المال و خانه عایشه بود.^۸

۱. ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم، الإمامة والسیاسة، ۲۴/۱.

۲. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۳/۳۶۴؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۳۹/۱۰؛ طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۲۹۴؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، الکامل فی التاریخ، ۶۷/۳.

۳. ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم، الإمامة والسیاسة، ۴۹/۱.

۴. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۲۹۴؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، الکامل فی التاریخ، ۶۷/۳.

۵. همان، ص ۲۹۶؛ ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۳/۹۲۸ - ۹۲۹.

۶. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۳/۹۲۸.

۷. همان، ۳/۹۲۸ - ۹۲۹؛ طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۲۹۶.

۸. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۳/۹۲۶؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵۰۷/۵.

با برگزاری مشاوره‌ها و فشار نظامی ابوطلحه، مشاجرات و مناظرات اعضای شورا تا روز سوم ادامه یافت. طلحه و زبیر ابتدا بخشی از حق خود را به نفع دیگران کنار گذاشتند، سپس رأی شورا به سه نفر نهایی یعنی امیرالمؤمنین علیه السلام، عثمان و عبدالرحمن واگذار شد.^۱ عبدالرحمن با ایجاد شرایط بیعت مانند عمل به سیره شیخین^۲ و عدم استفاده از بنی هاشم در خلافت،^۳ تلاش کرد امیرالمؤمنین علیه السلام را تحت فشار قرار دهد، اما آن حضرت از پذیرش شروط وی خودداری کردند^۴ و در نهایت عبدالرحمن بن عوف با عثمان بیعت کرد. امیرالمؤمنین علیه السلام این اقدام عبدالرحمن را تلاشی برای دور کردن خلافت از خود تحلیل نمودند^۵ و به عبدالرحمن متذکر شدند که این اقدام تو برای این بود تا او هم بعد از خودش تو را تعیین کند^۶ و این اقدام را اولین ائتلاف بر ضد اهل بیت علیهم السلام ندانست.^۷ بنابر نقل ابن کثیر دمشقی، عبدالرحمن بن عوف برای مقدم کردن عثمان بن عفان تلاش فراوان کرد.^۸ بنابر نقل بلاذری وقتی همه به جز امیرالمؤمنین علیه السلام با عثمان بیعت کردند، عبدالرحمن آن حضرت را به قتل تهدید کرد و امام نیز بیعت کرد.^۹ بنابر نقل طبری عبدالرحمن با خواندن آیه‌ای امیرالمؤمنین علیه السلام

۱. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، ۲۰۶/۴؛ بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری، ۱۵۰/۸؛ ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد، المصنف فی الأحادیث والآثار، ۵۷۷/۸؛ ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۳۳۹/۳؛ ابن قتیبہ دینوری، عبدالله بن مسلم، الإمامة والسياسة، ۲۶/۱.

۲. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۲۹۷/۳؛ ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۹۳۰/۳؛ شیبانی، احمد بن حنبل، المسند، ۵۷/۱.

۳. ابن قتیبہ دینوری، عبدالله بن مسلم، الإمامة والسياسة، ۳۰/۱.

۴. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۲۹۷/۳؛ ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۹۳۰/۳؛ یعقوبی، احمد، تاریخ الیعقوبی، ۱۶۲/۲.

۵. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳۰۲/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، الكامل فی التاريخ، ۷۱/۳.

۶. همان، ۲۹۷/۳؛ ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۹۳۰/۳.

۷. همان؛ همان.

۸. «هو الذي اجتهد في تقديم عثمان»: ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۱۸۳/۷.

۹. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵۰۸/۵.

را تهدید کرد که اگر بیعت نکنی ضرر خواهی کرد.^۱ این اقدام عبدالرحمن سبب اعتراض عمار بن یاسر،^۲ مقداد^۳ و دیگر صحابه شد؛^۴ آنان نگران تبعات انتخاب عثمان و کنار گذاشتن حق امیرالمؤمنین (علیه السلام) بودند و عبدالرحمن را مسئول پیشبرد این روند می‌دانستند. سعد بن ابی وقاص نیز با بخشیدن رأی خود به عبدالرحمن به حمایت از عثمان پرداخت و در این زمینه نقش ثانویه اما مؤثر در حفظ قدرت و آرامش سیاسی داشت و به عمار بن یاسر که نسبت به عثمان انتقاداتی را مطرح می‌کرد معترض بود.^۵

عبدالله بن مسعود از حلفای بنو زهره^۶ نیز عثمان را انتخاب اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دانست و از این رو با عثمان بیعت کرد و مردم را به بیعت با او دعوت کرد.^۷ پس از بیعت، بنو زهره از مزایای اقتصادی و سیاسی این انتخاب بهره‌مند شدند. عثمان به سعد بن ابی وقاص زمینی بخشید^۸ و عبدالرحمن بن عوف نیز از ثروت هنگفتی برخوردار شد، تا جایی که درهم و دینارهای او پس از مرگ به اندازهٔ قد انسان توصیف شده است.^۹ طلاهای او را نیز با تبر شکستند و بین وراثت تقسیم نمودند.^{۱۰}

۱. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۳۰۲.

۲. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱/۱۹۴.

۳. جوهری، احمد بن عبدالعزیز، السقیفة وفدک، ص ۸۸-۸۹؛ طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، ص ۱۹۱؛ مفید، محمد بن محمد، الأمالی، ص ۱۶۹-۱۷۰ و نیز نگاه کنید به: ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۹/۵۶-۵۸؛ طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۲۹۷؛ ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۳/۹۳۱.

۴. شیبانی، احمد بن حنبل، المسند، ۱/۵۷.

۵. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ۳۱/۲۸۱.

۶. ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۳/۱۵۰.

۷. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة المنورة، ۳/۹۵۷ و ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۳/۶۳ و ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۳۹/۲۱۴ و بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵/۵۰۹.

۸. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ۲/۳۳۲.

۹. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، ۲/۳۰۲.

۱۰. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۳۵/۳۰۴؛ ابن سعد، محمد بن سعد،

عبدالله بن مسعود، که از حلفای بنو زهره بود، مسئولیت بیت المال را بر عهده گرفت و عثمان به او و دیگران امتیازات مالی و زمینی بخشید.^۱

این روند نشان می‌دهد که نقش بنو زهره در انتخاب عثمان نه تنها سیاسی بلکه اقتصادی و اجتماعی نیز بود. آنان با استفاده از جایگاه خویشاوندی، قدرت و نفوذ در شورا، روند انتخاب خلیفه سوم را مدیریت کردند و بخش عمده‌ای از مزایا و منافع ناشی از خلافت را به خود اختصاص دادند.

۲-۵. فتوحات

فتوحات در دوران عثمان نیز ادامه داشت و مسور بن مخرمه از نزدیکان، همکاران و افراد مورد اعتماد خلیفه سوم و یکی از مشوقین اصلی عثمان در جنگ و فتح آفریقا بود.^۲

۳-۵. امارت شهرها

در دوره خلافت عثمان بن عفان، بنو زهره نقش کلیدی در اداره امور حکومتی و دینی ایفا کردند. عبدالرحمن بن عوف به عنوان سرپرست حج منصوب شد^۳ و وظیفه نصب علائم حرم را برعهده داشت، که در این مسیر از کمک حویطب بن عبدالعزی و عبدالرحمن بن ازهر بهره گرفت.^۴ این اقدام نه تنها نشان دهنده اعتماد خلیفه به بنو زهره بود، بلکه جایگاه اجتماعی و مذهبی آنان را تقویت کرد. سعد بن ابی وقاص نیز به عنوان والی کوفه، نقش مهمی در مدیریت سیاسی و نظامی ایفا نمود و حضور او در ساختار حکومتی عثمان بیانگر اهمیت سیاسی و اجرایی بنو زهره بود.^۵ در امور

الطبقات الكبرى: ۱۳۶/۳؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۲۱۷/۳؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۳۸/۱۰؛ ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البداية والنهاية، ۱۸۴/۷.

۱. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ۳۳۲/۲.
۲. ذهبی، محمد بن احمد، تاریخ الإسلام، ۴۵۰/۳.
۳. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۳۹-۳۰/۱۰.
۴. ازرقی، محمد بن عبدالله، أخبار مكة، ۱۲۹/۲.
۵. خلیفه بن خیاط، کتاب الطبقات، ص ۴۵؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۲۹۰/۲۰.

مالی و اداری، عبدالرحمن بن ارقم بن عبدیغوث^۱ و عبدالله بن ارقم بن عبدیغوث^۲ مسئولیت بیت المال را برعهده داشتند.

این ترکیب از مدیریت دینی، سیاسی و مالی، بیانگر نقش راهبردی بنو زهره در تثبیت خلافت عثمان و کنترل امور حکومتی است و اهمیت آنان را در ساختار قدرت و نظام اداری صدر اسلام برجسته می‌کند.

۴-۵. ماجرای قتل عثمان

هرچند عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص و مسور بن مخرمه و دیگر شخصیت‌های زهری در ابتدا از حامیان سرسخت عثمان بودند و برای رسیدن او به خلافت تلاش گسترده‌ای انجام دادند ولی در اواخر حکومت عثمان به خاطر اقدامات نادرست او، از جمله اعطای مناصب به اقوام و نزدیکانش،^۳ پرداخت ناعادلانه بیت المال،^۴ ریخت و پاش‌های فراوان،^۵ عدم اجرای احکام قرآن^۶ و اجرای امور برخلاف سنت پیامبر اکرم ﷺ (مانند نحوه خواندن نماز در منا)^۷ و خلفای پیشین،^۸ سبب شد این شخصیت‌ها به منتقدان جدی او تبدیل شوند. عبدالرحمن بن عوف، با بهره‌گیری از سابقه حضورش در صفوف صحابه، اقدامات عثمان را با سیره رسول خدا ﷺ و خلفای پیشین مقایسه کرده و او را متهم به نفاق^۹ و غفلت از حقوق عمومی^{۱۰} نمود. او حتی حاضر بود در صورت لزوم از امیرالمؤمنین (علیه السلام) در قیام

۱. زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، ص ۲۶۲.

۲. ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، ص ۱۲۹؛ حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، ۳/۳۳۵؛ ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب، ۸۶۶/۳؛ ابن اثیر جزیری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۱۶/۳.

۳. ابن عبدربه، احمد بن محمد، العقد الفرید، ۴/۲۸۰ و ۳۰۵.

۴. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۶/۱۳۷.

۵. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۱/۱۹۶.

۶. همان، ۲۵/۲۰.

۷. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۱۰/۸۰.

۸. ابن عبدربه، احمد بن محمد، العقد الفرید، ۴/۲۸۰ و ۳۰۵.

۹. امینی، عبدالحسین، الغدير في الكتاب والسنة والأدب، ۹/۱۲۹.

۱۰. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۳۹۹.

مسلحانه علیه عثمان حمایت کند.^۱ عبدالرحمن در نهایت با عثمان قهر کرد و تا زمان مرگ با او سخن نگفت.^۲

همزمان، مسور بن مخرمه، هرچند ظاهراً در مراسم و تشییع جنازه عثمان حضور داشت^۳ و در امور حکومتی به عثمان یاری می‌رساند^۴ ولی گزارش‌ها نشان می‌دهد که در واقع یکی از عوامل زمینه‌ساز قتل عثمان بوده و با برنامه‌ریزی و اقدامات پشت پرده در این واقعه نقش ایفا کرده است.^۵ بنابر برخی گزارش‌ها سعد بن ابی وقاص از جمله کسانی بود که در قتل عثمان شرکت داشت و مردم را بر قتل او تحریک می‌کرد^۶ و در این زمینه از همه صحابه شدیدتر و معترض‌تر بود.^۷ او دست عثمان برای یاری را رد کرد.^۸ در یک گزارش، مروان، سعد را از جمله افرادی قلمداد کرده که کشتن خلیفه را به مردم تعلیم دادند!^۹

عبدالله بن مسعود نیز، با وجود حمایت اولیه از عثمان، پس از اختلاف با استانداران و عملکرد ناعادلانه خلافت، از او روی گردان شد و به نقد جدی رفتار عثمان پرداخت^{۱۰} و عثمان نیز دستور داد تا او را مورد ضرب و شتم قرار دهند. این واقعه باعث تیره شدن روابط بنو زهره با عثمان شد.^{۱۱} در بخشی از گزارش‌های مربوط به روز قتل عثمان آمده است که جمعی از بنو زهره در کنار در خانه عثمان حضور داشتند.^{۱۲} اختلاف شدید

۱. ابن اعثم، احمد، الفتوح، ۳۷۰/۲.
۲. ابن عبدربه، احمد بن محمد، العقد الفريد، ۲۸۰/۴ و ۳۰۵.
۳. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاريخ المدينة المنورة، ۱۱۲/۱ و ۱۲۴۰/۴.
۴. ابن عساکر، علی بن حسن، تاريخ مدينة دمشق، ۱۵۹/۵۸ و ۱۶۰.
۵. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاريخ المدينة المنورة، ۱۱۷۵/۴.
۶. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵۴۶/۵؛ ابن اعثم، احمد، الفتوح، ۳۷۱/۲.
۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ۲۸۶/۳۱-۲۸۷.
۸. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاريخ المدينة المنورة، ۱۲۲۰/۴.
۹. طبری، محمد بن جریر، تاريخ الطبري، ۴۱۰/۳.
۱۰. همان، ۳۱۱/۳؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵۱۶/۵.
۱۱. مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء والتاريخ، ۲۰۴/۵.
۱۲. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستيعاب، ۱۴۴۴/۴؛ مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، ۳۴۴/۲.

باعث شد تا ابن مسعود وصیت کند که پس از مرگ عثمان بر او نماز نخواند.^۱ شخصیت‌های زهری، هرچند در مرحله نخست حمایت ظاهری از عثمان داشتند، در نهایت با عملکرد غیرمنصفانه استانداران و سیاست‌های ناصواب خلافت، نقش فعالی در زمینه‌سازی و تحریک مردم برای قیام علیه عثمان یافتند.

۶. نقش بنو زهره بن کلاب در خلافت امیرالمؤمنین (ع) (۳۵-۴۰ ق)

نقش بنو زهره در دوران خلافت امیرالمؤمنین (ع) نشان‌دهنده استمرار تأثیر و مشارکت این قبیله در تحولات سیاسی و اجتماعی صدر اسلام است، هرچند با فقدان برخی شخصیت‌های شاخص مانند عبدالرحمن بن عوف، تمرکز بر دیگر اعضای فعال این قبیله اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند.

در دوران خلافت امیرالمؤمنین (ع)، بطن قبیله بنو زهره نقش پیچیده و دوگانه‌ای از خود نشان داد که هم موافقان و هم مخالفان آن حضرت را شامل می‌شد. از یک سو، برخی اعضای برجسته این بطن مانند سعد بن ابی وقاص به رغم جایگاه و پیشینه، با امام بیعت نکرده^۲ و از شرکت در جنگ‌های امیرالمؤمنین (ع) خودداری کرد.^۳ به نظر می‌رسد که پرهیز سعد از همراهی در جنگ‌های داخلی مسلمانان، بیش از هر چیز ناشی از نگرانی او از درگیری با مؤمنان بوده است؛^۴ با این حال، دلخوری و کینه نسبت به امیرالمؤمنین (ع) به سبب کشته شدن برخی از بستگانش،^۵ انگیزه‌های سیاسی و طمع در مسئله خلافت^۶ و نیز حسادت نسبت به فضایل و برتری‌های آن حضرت^۷

۱. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۵/۵۲۴-۵۲۶.

۲. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، ۳/۱۵؛ طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۳/۴۵۴.

۳. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۵۹.

۴. همان.

۵. شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغة، ص ۳۰، خطبه ۳.

۶. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۹۷؛ ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، ۳/۱۴۳؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۲۰/۳۵۵.

۷. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۹۷؛ اسکافی، ابوجعفر، المعیار والموازنة، ص ۱۱۰۸؛ ابن قتیبہ دینوری، عبد الله بن مسلم، الإمامة والسياسة، ۱/۵۴.

نیز در این تصمیم بی تأثیر نبوده‌اند. با این حال، ناگفته نماند که سعد بن ابی وقاص یکی از کسانی بود که از سب و لعن امیرالمؤمنین (علیه السلام) جلوگیری می‌کرد و خود نیز حاضر نبود دست به این اقدام بزند.^۱ از او نیز نقل شده که از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) درباره امیرالمؤمنین (علیه السلام) سخنی شنیدم که اگراره و چاقو را روی رگ‌های گردنم بگذارند و از من بخواهند امیرالمؤمنین (علیه السلام) را سب کنم، هرگز ایشان را سب نخواهم کرد.^۲

اسود بن عوف زهری نیز از جمله کسانی است که در نبرد جمل با عایشه بود و توسط جندب بن زهیر از دی کشته شد. شاید یکی از عوامل مؤثر برای حضور این شخصیت در نبرد جمل ارتباط سببی با عامر بن کرز باشد، به این معنا که او با ام‌رافع خواهر عبدالله بن عامر یکی از مؤثرترین کسانی که در شکل‌گیری نبرد جمل نقش داشت، ازدواج کرده بود.^۳

در مقابل، برخی اعضای دیگر بنو زهره، به‌ویژه هاشم بن عتبّه معروف به هاشم مرقال و فرزندانش، از مدافعان سرسخت امیرالمؤمنین (علیه السلام) به شمار می‌رفتند. هاشم مرقال با شجاعت و پایمردی در نبردهای صفین و جمل حضور فعال داشت و فرمانده سواره نظام در جمل^۴ و فرماندهی پیاده نظام را در صفین^۵ برعهده گرفت. او حتی در چشم معاویه نیز بزرگ بود^۶ و معاویه او را ستون سپاه امیرالمؤمنین (علیه السلام) می‌دانست.^۷ وی با بصیرت خود خطرات و نیزنگ‌های دشمنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) را شناسایی

۱. نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ۱۲۰/۷؛ ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، ۳۰۱/۵.

۲. الهیثمی، علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد، ۱۳۰/۹؛ ابن ابی شیبّه، عبد الله بن محمد، المصنف فی الأحادیث والآثار، ۵۰۴/۷.

۳. بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۴۰/۱۰.

۴. مفید، محمد بن محمد، الجمل، ص ۳۱۹؛ ابن اعثم، احمد، الفتوح، ۴۷۴/۲.

۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۴۰۴/۶؛ ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، ۴۸۶/۳؛ بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، ۲۶/۱۰.

۶. ابن عبد البر، یوسف بن عبد الله، الاستیعاب، ۱۵۴۶/۴-۱۵۴۷؛ ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکریم، أسد الغابة، ۴۹/۵؛ منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۴۲۶.

۷. ابن اعثم، احمد، الفتوح، ۱۶۲/۳؛ منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۴۵۵.

و نیروها را به سوی یاری ایشان بسیج می‌کرد.^۱ نقش هاشم در ترغیب ابوموسی اشعری و مردم کوفه به بیعت با امیرالمؤمنین علیه السلام اهمیت ویژه‌ای داشت و نشان‌دهنده توانایی سیاسی و اجتماعی برخی اعضای این قبیله در حمایت از امام بود.^۲ علاوه بر او، عبدالله فرزند هاشم،^۳ و نافع بن عتبه^۴ و خباب بن ارت^۵ دو تن از حلفای بنوزهره نیز در نبرد صفین، امیرالمؤمنین علیه السلام را همراهی کرده و وفاداری خود را به اثبات رساندند. برخی افراد بنوزهره در این دوران نیز با معاویه همکاری و رفت و آمد داشتند. مسور بن مخرمه یکی از ارادتمندان به معاویه بود و همیشه از او تعریف و تمجید می‌کرد و به او درود می‌فرستاد.^۶ سعد بن ابی وقاص زهری نیز در این دوران با معاویه بیعت کرد^۷ و در نهایت معاویه به خاطر مخالف بودن سعد با خلافت یزید او را مسموم کرد.^۸

تحلیل مجموع این اقدامات نشان می‌دهد که بطن بنوزهره در دوران خلافت امیرالمؤمنین علیه السلام نه یک دست بلکه متکثر بود؛ برخی اعضای آن به دلایل شخصی، سیاسی و طمع‌ورزی از یاری آن حضرت اجتناب کردند، درحالی‌که بخش دیگری با پایمردی، شجاعت و بصیرت، نقش مؤثر و تعیین‌کننده‌ای در تثبیت جایگاه امام و هدایت نیروهای کوفه و سایر مناطق داشتند. این وضعیت دوگانه نمایانگر پیچیدگی ساختار اجتماعی و سیاسی قبیله‌ای در صدر اسلام و تأثیرات سابقه تاریخی، روابط سببی و انگیزه‌های فردی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی بود و اهمیت بررسی بطن‌های قبیله‌ای برای فهم بهتر تعاملات سیاسی دوران امامت را آشکار می‌کند.

۱. منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، ص ۹۲.

۲. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ۵۱۲/۳.

۳. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، ۳۳/۸.

۴. قمی، شیخ عباس، الکنی والألقاب، ۱۷۵/۳.

۵. خلیفه بن خیاط، کتاب الطبقات، ص ۴۶.

۶. ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۱۶۸/۵۸؛ ذهبی، محمد بن احمد، سیر

أعلام النبلاء، ۱۵۱/۳ و ۳۹۲؛ همو، تاریخ الإسلام، ۲۴۶/۵.

۷. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، فتح الباری، ۵۴/۱۳؛ عینی، بدرالدین محمود بن

احمد، عمدة القاری، ۲۸۳/۱۳؛ ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق، ۴۹۶/۳۹.

۸. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، ص ۳۱.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش پیش رو نشان می‌دهد قبیله بنو زهره بن کلاب علی‌رغم جمعیت اندک، در عرصه‌های سیاسی، نظامی و فرهنگی نقش برجسته‌ای ایفا کرده است. در دوره خلافت ابوبکر، شخصیت‌هایی چون عبدالرحمن بن عوف و سعد بن ابی وقاص محور اصلی کنش‌های سیاسی بودند. آنان در سقیفه با نفوذ خویش جریان بیعت با ابوبکر را تثبیت کردند، در ماجرای فدک به سود دستگاه خلافت شهادت دادند و در تهدید مخالفان نقش آفرینی کردند. هرچند حضور آنان در جنگ‌های رده و فتوحات محدود بود، ولی حلفای این قبیله در این نبردها مشارکت فعال داشتند.

در دوره عمر بن خطاب، بنو زهره به اوج قدرت رسیدند. سعد بن ابی وقاص فرمانده سپاه در قادسیه و جلولاء شد و در اداره کوفه جایگاهی کلیدی یافت. عبدالرحمن بن عوف نیز هم در فتوحات شام و هم در امور حکومتی مانند سرپرستی حج و اقامه نماز جماعت پس از مجروح شدن عمر نقش آفرینی کرد. مسور بن مخرمه و عبدالله بن ارقم در عرصه‌های دیوانی و بیت‌المال حضور پررنگ داشتند. به‌طور کلی، بنو زهره در این دوره هم در فرماندهی نظامی و هم در اداره حکومت به عنوان یاران نزدیک خلیفه نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند.

در دوره عثمان، جایگاه بنو زهره در شورای شش نفره نمایان شد. عبدالرحمن بن عوف نقش محوری در انتخاب عثمان داشت و سعد بن ابی وقاص نیز با او همسو بود. پس از تثبیت خلافت عثمان، این قبیله از امتیازات سیاسی و اقتصادی گسترده‌ای بهره‌مند شد. با این حال، در ادامه به صف منتقدان عثمان پیوستند؛ عبدالرحمن بن عوف با او قهر کرد، سعد بن ابی وقاص نیز از مخالفان سرسخت او شد و عبدالله بن مسعود از حلفای این قبیله مورد ضرب و شتم عثمان قرار گرفت و بدین ترتیب، نقش حمایتی اولیه آنان به عاملی در زمینه‌سازی قتل عثمان بدل شد.

در دوره خلافت امیرالمؤمنین (علیه السلام)، بنو زهره موضعی دوگانه داشتند. سعد بن ابی وقاص از بیعت با امام خودداری کرد و برخی چون اسود بن عوف در صف مخالفان در جمل حاضر شدند. در مقابل، هاشم مرقال و فرزندان او از فرماندهان وفادار امام در جمل

و صفین بودند و با شجاعت نقش مؤثری ایفا کردند. برخی همچون مسور بن مخرمه نیز به معاویه نزدیک شدند.

بررسی تطبیقی این چهار دوره نشان می‌دهد بنو زهره همواره در مرکز تصمیمات سیاسی قرار داشتند. در خلافت ابوبکر، نقش آنان بیشتر در تثبیت مشروعیت بود؛ در عصر عمر، به اوج مشارکت نظامی و دیوانی رسیدند؛ در دوران عثمان، از حامیان به منتقدان بدل شدند؛ و در خلافت امیرالمؤمنین (علیه السلام) دچار تفرقه و دوگانگی گشتند. این فراز و فرودها نشانگر اهمیت روابط سببی، منافع اقتصادی و جایگاه قبیله‌ای در تعیین مواضع آنان است.

بازۀ زمانی	وقایع	شخصیت‌ها	عملکرد
بعثت تا هجرت به حبشه	پذیرش اسلام	عبدالرحمن بن عوف، عمیر بن ابی وقاص، طلیب بن ازهر، خالده بنت اسود، عمیر بن مالک (ابی وقاص) بن وهیب، مطلب بن ازهر	قدیم‌الاسلام بودن؛ فعالیت‌های تبلیغی و حمایتی از رسول خدا ﷺ
	مخالفت و تکذیب	اسود بن عبدیغوث، امیه بن خلف، اوس بن معیر	تکذیب رسالت پیامبر اکرم ﷺ و قرآن، تبلیغ علیه اسلام، شکنجه تازه مسلمانان
	هجرت به حبشه	عبدالرحمن بن عوف، عامر بن ابی وقاص، طلیب بن ازهر، مقداد بن عمرو، مطلب بن ازهر، عبدالله الاکبر بن شهاب، مالک بن وهیب	مهاجرت به حبشه؛ تضمین امنیت و ایجاد شبکه حمایتی
هجرت تا جنگ بدر	حمایت و همراهی	سعد بن ابی وقاص، عبدالرحمن بن عوف، مقداد بن عمرو، عبدالله بن ارقم	حضور در جنگ‌ها، دفاع از مسلمانان، کاتب و عامل مالی پیامبر اکرم ﷺ، فرماندهی سرب‌ها
	مشارکت محدود با مشرکان	مخرمه بن نوفل زهری	همسو با قریش برای حفظ کاروان تجاری و عدم ورود در میدان بدر به خاطر پیوند نسبی

۱. ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة، ۱۴۸/۴؛ ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة، ۶۰۳/۴

بازه زمانی	وقایع	شخصیت‌ها	عملکرد
جنگ بدر تا جنگ احد	مخالفت فعال	عتبه بن ابی وقاص، عبدالله بن شهاب زهري	شرکت در حمله به پیامبر اکرم ﷺ در جنگ احد؛ شکستن دندان‌ها و نقشه ترور آن حضرت ﷺ
	حمایت فعال	سعد بن ابی وقاص، عبدالرحمن بن عوف، خباب بن ارت	شرکت در نبرد، دفاع از مسلمانان، شهادت برخی افراد
جنگ احد تا فتح مکه	همراهی نظامی	عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص، مقداد بن عمرو، عبدالله بن مسعود	حضور در غزوات بنی قریظه، دومة الجندل، خیبر، حفظ امنیت پیامبر اکرم ﷺ و مدیریت لشکر
	پذیرش اسلام قبل از فتح	مخرمه بن نوفل، نافع بن عتبه، هاشم بن عتبه، عبدالله بن عوف	تغییر موضع و پذیرش اسلام پس از توازن قدرت و تحولات سیاسی
	همراهی مستقیم با پیامبر اکرم ﷺ	عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص، مخرمه بن نوفل	حضور در فتح مکه، حنین و تبوک؛ دریافت غنائم؛ بازسازی اجتماعی و سیاسی
فتح مکه تا رحلت	حمایت نظامی و مالی	اسید بن حارثه، مقداد بن عمرو	پشتیبانی لجستیک و نگهداری و فرماندهی در غزوات
	توطئه علیه رسول خدا ﷺ و جانشینی	عبدالرحمن بن عوف، سعد بن ابی وقاص	زیر سؤال بردن غدیر، سلام به امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام به عنوان امیرالمؤمنین و انکار آن، ترور رسول خدا ﷺ در تبوک، صحیفه ملعونه

جدول شماره ۲: تحلیل نقش بنو زهره در دوران نبوی ﷺ

دوره	اسامی سمت‌های اجرایی و فرمانداران شهرها	اسامی فرماندهان نظامی
ابوبکر بن ابی قحافه (۱۱-۱۳)	۱. عبدالله بن ارقم کاتب و مسئول بیت‌المال	-
عمر بن خطاب (۱۳-۲۳)	۱. عبدالله بن ارقم کاتب و مسئول بیت‌المال ۲. عبدالرحمن بن عوف امیرالحاج و امام جماعت مدینه پس از زخمی شدن خلیفه دوم ۳. مخزومه بن نوفل مسئول علائم حرم و تدوین کننده دیوان‌های مالی ۴. عامر بن ابی وقاص پیک خلیفه	۱. سعد بن ابی وقاص، فرمانده فتوحات ۲. مرقال بن هاشم، فرمانده فتوحات ۳. هاشم بن عتبہ، فرمانده فتوحات ۴. عبدالرحمن بن عوف، فرمانده فتوحات
عثمان بن عفان (۲۳-۳۵)	۱. عبدالرحمن بن عوف امیرالحاج و مسئول نصب علائم حرم ۲. سعد بن ابی وقاص امیر کوفه ۳. عبدالرحمن بن ارقم بن عبدیغوث مسئول بیت‌المال ۴. عبدالله بن ارقم بن عبدیغوث مسئول بیت‌المال	-
امیرالمؤمنین علی (۳۵-۴۰)	-	۱. هاشم بن عتبہ فرمانده لشکر در جمل و صفین

فهرست منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم

نهج البلاغة

ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد، المصنف، تحقیق و تعلیق: سعید اللحام، دار الفکر، بیروت، ۱۴۰۹ق.

ابن اثیر جزری، علی بن ابی‌الکرم، أسد الغابة في معرفة الصحابة، دار الكتاب العربي، بیروت، بی‌تا.

---، الكامل في التاريخ، تحقیق: علی شیری، دار إحياء التراث العربي، بیروت، ۱۴۰۸ق.

ابن اعثم کوفی، احمد بن اعثم، الفتوح، دار الکتب العلمية، بیروت، ۱۴۰۶ق.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم في تواريخ الملوك والأمم، تحقیق: سهیل زکار، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۵ق.

ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، زاد المسیر، تحقیق: عبدالرزاق المهدی، دار الكتاب العربي، بیروت، ۱۴۲۲ق.

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الإصابة في تمييز الصحابة، تحقیق: احمد عبدالموجود وعلی محمد معوض، چاپ چهارم، دار الکتب العلمية، بیروت، ۲۰۱۰م.

---، فتح الباري بشرح صحيح البخاري، چاپ اول، دار الکتب العلمية، بیروت، ۱۴۱۵ق.

ابن حزم، علی بن احمد، جمهرة أنساب العرب، دار الکتب العلمية، بی‌جا، بی‌تا.

ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات الكبرى، دار صادر، بیروت، بی‌تا.

ابن سلام، ابو عبید قاسم بن سلام، کتاب النسب، تحقیق: مریم محمد خیر الدرع، چاپ اول، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۰ق.

ابن شبه، عمر بن شبه نمیری، تاریخ المدينة المنورة، تحقیق: فهیم محمد شلتوت، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۰ق.

ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل أبي طالب، علامه، قم، بی‌تا.

ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، تحقیق و تعلیق: شیخ علی محمد معوض و شیخ عادل احمد عبدالموجود، دار الکتب العلمية، بیروت، ۱۴۱۵ق.

ابن عبدربه اندلسی، ابو عمر احمد بن محمد، العقد الفريد، چاپ سوم، دار الكتاب العربي، بیروت، ۱۳۸۴ق.

ابن عساکر، علی بن الحسن، تاریخ مدینه دمشق، تحقیق: علی عاشور جنوبی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۱ق.

ابن قتیبه دینوری، ابو محمد عبدالله بن مسلم، الإمامة والسیاسة، شریف رضی، قم، ۱۳۸۸ق.

---، المعارف، چاپ دوم، دارالمعارف، قاهره، ۱۹۶۹م.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، البدایة والنهاية، تحقیق: احمد ابو ملحم، چاپ پنجم، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۰۹ق.

---، السيرة النبویة، تحقیق: صدقی جمیل العطار، چاپ اول، دار الفکر، بیروت، ۱۴۲۵ق.

ابن ماکولا، علی بن هبة الله، إكمال الکمال، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا. ابن هشام، عبدالملک بن هشام، السيرة النبویة، تحقیق: محمد محی الدین عبدالحمید، مکتبة محمد علي صبيح وأولاده، قاهره، ۱۳۸۳ق.

ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، الأغاني، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا. ---، مقاتل الطالبیین، محقق: کاظم مظفر، چاپ دوم، منشورات رضی، قم، ۱۴۰۵ق. ازرقی، محمد بن عبدالله، أخبار مكة، تحقیق: رشدي الصالح ملحس، چاپ اول، الشریف رضی، بی جا، ۱۴۱۱ق.

اسکافی، ابو جعفر محمد بن عبدالله، المعیار والموازنة، تحقیق: شیخ محمد باقر محمودی، بی جا، ۱۴۰۲ق.

امینی، عبدالحسین، الغدير في الكتاب والسنة والأدب، چاپ اول، مرکز الغدير للدراسات الإسلامية، قم، ۱۴۱۶ق.

بخاری، محمد بن اسماعیل، الجامع الصحيح (صحيح البخاري)، تحقیق: احمد زهوة و احمد عنایة، دار الكتاب العربی، بیروت، بی تا.

بغدادی، محمد بن حبیب، المحبر، مطبعة الدائرة، بی جا، ۱۳۶۱ق.

بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۷ق.

---، فتوح البلدان، تحقیق: صلاح الدین المنجد، مکتبة النهضة المصرية، قاهره، ۱۹۵۶م.

---، معجم البلدان، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۳۹۹ق.

بیهقی، احمد بن الحسین، السنن الکبری، تحقیق: عبدالغفار سلیمان البنداری، سید کسروی حسن، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۱۱ق.

ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، تحقیق: عبدالوهاب عبداللطیف، دار الفکر، بیروت، ۱۴۰۳ق.

جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، چاپ چهارم، دار الساقی، بیروت، ۲۰۰۱م.
جوهری، احمد بن عبدالعزیز، السقیفة وفدک، تحقیق: محمدهادی امینی، چاپ دوم، شركة الکتبی، بیروت، ۱۴۱۳ق.

حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، چاپ دوم، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۲ق.

حلبی، علی بن ابراهیم، السیرة الحلبیة، دارالمعرفة، بیروت، بی تا.
خليفة بن خیاط، کتاب الطبقات، تحقیق: سهیل ذکار، دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۴ق.
ذهبی، محمد بن احمد، العبر فی خبر من غیر، محقق: ابومهاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول، دار الکتب العلمیة، بیروت، بی تا.

---، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، محقق: دکتر عمر عبدالسلام تدمری، دار الکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۹ق.

---، تذکره الحفاظ، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی تا.
---، سیر أعلام النبلاء، محقق: شعيب الارنؤوط، چاپ یازدهم، مؤسسة الرسالة، بیروت، ۱۴۱۷ق.

زبیری، مصعب بن عبدالله، نسب قریش، دار المعارف، قاهره، بی تا.
زركلی، خیرالدین بن محمود، الأعلام، چاپ پنجم، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۸۰م.
صدوق، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه قمی، الخصال، تحقیق: علی اکبر غفاری، مؤسسة النشر الإسلامی، قم، ۱۴۰۳ق.

طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الكبير، تحقیق: حمدی عبدالمجید، چاپ دوم، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی تا.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، الأعلمی، بیروت، ۱۴۱۵ق.
طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم والملوک (تاریخ الطبري)، چاپ دوم، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۰۸ق.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الأمالی، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامیة، چاپ اول، دارالثقافة، قم، ۱۴۱۴ق.

عینی، بدرالدین، عمدة القاری شرح صحیح البخاری، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی تا.

قمی، شیخ عباس، الکنی والألقاب، چاپ پنجم، مكتبة الصدر، تهران، ۱۴۰۹ق.

قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق، تصحیح، تعلیق و تقدیم: سید طیب موسوی جزایری، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.

کلاعی اندلسی، ابوالربیع سلیمان بن موسی، الاکتفاء بما تضمنه من مغازی رسول الله ﷺ والثلاثة الخلفاء، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۰ق.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ پنجم، دار الکتب الإسلامیة، تهران، ۱۳۶۳ق.

مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، محقق: شیخ محی الدین مامقانی و شیخ محمدرضا مامقانی، چاپ اول، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، قم، ۱۴۳۴ق. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، تحقیق: محمدباقر بهبودی، چاپ دوم، دار إحياء التراث العربي، بیروت، ۱۴۰۳ق.

مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجواهر، چاپ دوم، دار الهجرة، قم، ۱۴۰۴ق.

مفید، محمد بن محمد، الأمالی، تحقیق: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، منشورات جامعه مدرسين، قم، ۱۴۰۳ق.

---، الجمل والنصرة لسيّد العترة في حرب البصرة، محقق: سید علی میرشریفی، چاپ اول، مكتب الإعلام الإسلامي، قم، ۱۴۱۳ق.

مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء والتأريخ، چاپ اول، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۱۷ق.

مقریزی، احمد بن علی، إمتاع الأسماع، چاپ اول، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۰ق.

منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفين، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، چاپ دوم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، قم، ۱۳۸۲.

مونس، حسین، تاریخ قریش، ترجمه: علیرضا شیخی، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۹۵ش.

نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، دار الفکر، بیروت، بی تا. نویری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب، نهاية الأرب في فنون الأدب، دار الکتب المصرية، بی جا، ۱۲۶۹ق.

واقدی، محمد بن عمر، المغازی، تحقیق: دکتر مارسدن جونز، چاپ سوم، دانش اسلامی، بیروت، ۱۴۰۵ق.

واقدی، محمد بن عمر، فتوح الشام، دار الجلیل، بیروت، بی تا.

هلالی، سلیم بن قیس، کتاب سلیم، تحقیق: محمدباقر انصاری، چاپ پنجم، دلیل ما، قم، ۱۴۲۸ق.

هیشمی، علی بن ابی بکر، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، دار الکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۰۸ق.

یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ الیعقوبی، دار صادر، بیروت، بی تا.

مقالات

پیرمردیان، مصطفی و عزتی، مهدی، «ساکنان مکه (تأملی بر چگونگی ساکنان مکه و میزان جمعیت قریش در آستانه ظهور اسلام)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۱۴، ۱۳۹۳ش.